

Н. П. Бондар,
кандидат історичних наук
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського

ДО ІСТОРІЇ ПАПЕРУ ВІЛЬНЮСЬКОГО ЄВАНГЕЛІЯ (БЕЗ СИГНАТУР) 1600 р. ДРУКАРНІ МАМОНІЧІВ

На прикладі шести примірників збірки Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського розглянуто водяні знаки Євангелія без сигнатур 1600 р. вільнюської друкарні Мамонічів. Дослідження дало можливість встановити кількість видів водяних знаків та їхній відсоток відносно тиражу, вивчити динаміку їх заміни та визначити їхнє походження. У виданні більш ніж наполовину представлений папір литовського виробництва, однак є велика кількість і привозного паперу, насамперед краківського походження.

До дослідження долучено й водяні знаки двох фрагментів цього видання, а також примірників Бібліотеки Вільнюського університету та Національної бібліотеки Білорусі, що продемонстрували інші види водяних знаків порівняно з київськими. Було висловлено припущення про закупівлю паперу різної якості та комплектування для продажу більш та менш якісних примірників.

Ключові слова: кириличні стародруки, Євангеліє, водяні знаки, філіграні, папір, історико-книгознавче дослідження.

Предметом нашого дослідження стали філіграні вільнюського видання Євангелія 1600 р. друкарні Мамонічів, що набуло назви «Євангеліє без сигнатур». Закріплення за виданням такої назви пов'язане з тим, що у друкарні Мамонічів було надруковано два подібних між собою Євангелія, які мають одну й ту саму дату виходу – 1600 р., одне з них дійсно вийшло в цей час, має нумерацію аркушів, однак не має нумерації зошитів (сигнатур). Інше видання з такою датою, насправді надруковане на два десятиліття пізніше, набуло назви Євангелія із сигнатурами, оскільки має і нумерацію аркушів, і нумерацію зошитів.

Відмітимо, що друкарня Мамонічів, яка була одним із найпотужніших видавничих осередків кириличних видань не тільки в Литві, а й загалом, відзначилася в історії своїми підробними та контрафактними виданнями. Вона не тільки двічі чи тричі видавала в різний час одні й ті самі книжки, але й використовувала в наступних тиражах залишки попередніх, окремі вставні аркуші та цілі зошити. Встановлення таких фактів досі триває. Одним з надійних способів виявлення вставних неавтентичних аркушів

може бути дослідження водяних знаків видання в цілому і кожного окремого примірника. Однак вивчення філіграней друкованих видань є також важливим джерелом з історії закупівлі паперу, встановлення почерговості друкування окремих частин, виявлення варіантів набору та художнього оформлення тощо.

Попередньо зображення водяних знаків вільнюського Євангелія 1600 р. без сигнатур друкарні Мамоничів та інформацію про них зафіксував литовський філігранолог Е. Лауцявічюс, дослідивши 5 примірників видання – три – з бібліотеки Вільнюського університету та два – з бібліотеки тоді Ленінградського, а нині Санкт-Петербурзького університету [13, с. 248]. Серед виявлених були знаки таких сюжетів – Башти з півмісяцем без картуша¹ (*Лауц.* 728–730)², Лис / Піворла в бароковому картуші (*Лауц.* 1279), Доліва в лінійному картуші з літерами IR (*Лауц.* 1312), Єліта в маленькому бароковому картуші (*Лауц.* 1519), Єліта в більшому бароковому картуші (*Лауц.* 1545), Три корони в лінійному картуші (*Лауц.* 1619), Топор у бароковому картуші (*Лауц.* 1671, 1676), Топор без картуша під півмісяцем (*Лауц.* 1684), Топор у картуші під півмісяцем (*Лауц.* 1703), Лис у колі з літерами LS (*Лауц.* 1857–1860, 1863–1864), Лис в округлому орнаментальному картуші з написом «Leo Sapieha MDL Cancelar» (*Лауц.* 1867), Лис у бароковому картуші (*Лауц.* 1903, 1905), Гоздава без картуша (*Лауц.* 2052), Леварт у бароковому картуші (*Лауц.* 2248), Остоя в картуші під короною (*Лауц.* 2534, 2537), Тупа підкова під короною (*Лауц.* 2705), Любич у бароковому картуші (*Лауц.* 2712), Сліповрон в округлому бароковому картуші (*Лауц.* 2730), Сліповрон у бароковому картуші під короною (*Лауц.* 2732), Вершник у колі (*Лауц.* 3495), Кабан без картуша (*Лауц.* 3703), Колоски в бароковому картуші (*Лауц.* 3734); Риба в округлому картуші (*Лауц.* 4003).

Спробу зафіксувати водяні знаки видання Євангелія 1600 р. бачимо в альбомі російської дослідниці Т. В. Діанової [4, с. 180, 183]. Джерелами дослідження стали примірники Державного історичного музею (Росія). На жаль, не вказано кількість примірників, які було переглянуто. Аналіз викладеного нею матеріалу щодо водяних знаків вільнюського Євангелія 1600 р. свідчить, що в межах одного опису змішано водяні знаки двох

¹ Тут і в подальшому ми використовуватимемо уніфіковані в межах статті назви водяних знаків, які подеколи збігаються з тими, що використані Е. Лауцявічюсом та іншими дослідниками.

² При аналізі філіграней ми вміщуватимемо скорочене посилання на номер відповідного знаку в альбомі Е. Лауцявічюса [12–13], оскільки це видання надає більш повну інформацію про види паперу, виявлені в вільнюському Євангелії 1600 р. без сигнатур друкарні Мамоничів.

видань 1600 р. – без сигнатур та з сигнатурами. Ми спробували виокремити та проаналізувати водяні знаки тільки Євангелія 1600 р. без сигнатур. Серед них Башти з півмісяцем без картуша (*Дианова* 2); Вершник у колі (*Дианова* 19, 21), Доліва в округлому картуші з літерами IR (*Дианова* 23, 24); Лис / Піворла в бароковому картуші (*Дианова* 26); Герб Бауцена в колі (*Дианова* 31, 114); Три корони в лінійному картуші (*Дианова* 32); Леварт у бароковому картуші (*Дианова* 41, 43); Гоздава без картуша (*Дианова* 46); Гоздава в лінійному картуші (*Дианова* 49–50); Гоздава в великому бароковому картуші під короною (*Дианова* 51); Остоя в картуші під короною (*Дианова* 52), Любич у бароковому картуші (*Дианова* 63, 64), Колоски в бароковому картуші (*Дианова* 71), Риба в колі (*Дианова* № 85), Єліта в бароковому картуші (*Дианова* 93, 94), Лис в округлому картуші з літерами LS (*Дианова* 102), Лис у бароковому картуші (*Дианова* 104), Топор без обрамлення (*Дианова* 108), Топор у бароковому картуші під півмісяцем з орлом (*Дианова* 109); Трикутне зображення в колі з написом «Trissel» (*Дианова* 112). Тобто в публікації Т. В. Діанової також зафіксовано переважно більшість водяних знаків Євангелія 1600 р. без сигнатур, однак змішування водяних знаків двох видань в межах однієї позиції значно зменшує інформативність представлених відомостей.

Вже дослідження попередників вказують на значну кількість сюжетів філіграней та їхніх видів, що фіксуються на папері примірників Євангелія 1600 р. без сигнатур. Нами було детально проаналізовано водяні знаки шести примірників збірки Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі НБУВ). За підрахунками, здійсненими шляхом їхньої поаркушної фіксації та обліку, було виявлено папір майже двох десятків різних сюжетів. Він представлений водяними знаками в такому співвідношенні: 1. Лис у колі з літерами LS (*Лауц.* 1857–1860, 1863–1864) – 53%; 2. Любич у бароковому картуші (*Лауц.* 2712) – 13%; 3. Лис / Піворла в бароковому картуші (*Лауц.* 1279) – 7%; 4. Єліта в бароковому картуші (*Лауц.* ≈1542, 1548, 1553) – 5%; 5. Вершник у колі (*Лауц.* 3495) – 5%; 6. Три корони в лінійному картуші (*Лауц.* 1619) – 4%; 7. Топор (кілька варіантів) (*Лауц.* 1684, 1671, 1674, 1676, 1703, 1704, 1706) – 2,25%; 8. Ястжембец / Тупа підкова в округлому картуші (*Лауц.* 2685–2687, 2703–2705) – 2%; 9. Лис у бароковому картуші (*Лауц.* 1903–1906, 1908) – 1,5%; 10. Гоздава (кілька варіантів) (*Лауц.* 2052, 2142, 2139, 2160) – 1,5%; 11. Герб Бауцена в колі (*Лауц.* 1338) – 1,25%; 12. Башти з півмісяцем без картуша (*Лауц.* 728–730) – 1,25%; 13. Доліва в округлому картуші з літерами IR (*Лауц.* 1312) – 1%; 14. Остоя в картуші під короною (*Лауц.* 2534, 2537) – 1%; 15. Леварт у бароковому картуші (*Лауц.* 2248) – 0,75%; 16. Колоски в бароковому картуші (*Лауц.* 3734) – 0,5%; 17. Сліповрон у бароковому картуші

(*Лауц.* 2730, 2732) – 0,5%; 18. Трикутне зображення в колі з написом «Trissel» (*Лауц.* 2934) – 0,3%; 19. Орел одноголовий в картуші під короною (*Лауц.* 218) – 0,1%; 20. Коло в хвилястому картуші (*Лауц.* 1419) – 0,1%; не встановлено знаків – 0,75%.

Тепер спробуємо повернутися до відомостей про філіграні Євангелія 1600 р. без сигнатур, що надають альбоми філіграней Е. Лауцявічюса [12–13] та Т. В. Діанової [4]. Е. Лауцявічюс відзначає не всі види філіграні Топор (немає знаку Топор без обрамлення) та Гоздава (вказано лише філігрань Гоздава без картуша, в той час як знак трапляється в кількох видах картушів), взагалі не зазначено філіграней Герб Бауцена та трьох найрідкісніших – Трикутне зображення в колі з написом «Trissel», Орел одноголовий в картуші під короною, Коло в хвилястому картуші. При цьому фіксуються не виявлені нами в примірниках філіграні Лис в округлому орнаментальному картуші з написом «Leo Sapieha MDL Cancelar» (*Лауц.* 1867), Риба в округлому картуші (*Лауц.* 4003) та Кабан без картуша (*Лауц.* 3703).

У публікації Т. В. Діанової не фіксуються знаки Ястжембец / Тупа підкова, Сліповрон, Орел одноголовий у картуші та Коло в хвилястому картуші. При цьому представлений знак Риба в колі (*Діанова* 85), однак він має інші розміри та форму картуша, ніж у Е. Лауцявічюса. Зазначено також філігрань Орел одноголовий без обрамлення (*Діанова* 58), в той час як нам один раз трапився рідкісний знак Орел у картуші під короною. Також у групі є два знаки, що нами не були виявлені ні в складі Євангелія без сигнатур, ні в Євангелії 1600 р. з сигнатурами – зображення міфічної тварини в округлому картуші (*Діанова* 29), а також невеличке зображення оберненого вниз півмісяця, зверху з хрестом, у колі (*Діанова* 35).

Досвід дослідження водяних знаків стародруків другої половини XVI – початку XVII ст. вказує на те, що філіграні, як правило, не були представлені в книжкових пам'ятках такою кількістю сюжетів та різновидів, тобто продукцією дуже великої кількості різних папірень. Можемо припустити, що значний спектр презентації сюжетів свідчить про складності в придбанні паперу під час друкування Євангелія 1600 р., адже в досить незначний проміжок часу постала потреба у великих масивах паперу, пристосованого для друку книг. Попри те, що випуск паперу нарощувався, очевидно, необхідність в ньому перевищувала пропозицію, в тому числі й для книговидання. Велика кількість різновидів паперу може свідчити й про значний тираж видання Євангелія 1600 р. без сигнатур та вірогідні наміри його збільшення на початковій стадії роботи.

Привертає увагу й те, що кількісно (за відсотковими показниками) в складі паперу видання Євангелія 1600 р. без сигнатур переважає папір місцевого

походження – вільнюського, каунаського, репрезентативно (за кількістю назв знаків) – краківського. Далі ми детально зупинимося на походженні кожної з виявлених філіграней. Поки що відмітимо, що дослідники вже давно звернули увагу на те, що наприкінці XVI ст. в Литві відбувалася заміна паперу немісцевого, переважно польського виробництва, місцевим [9, с. 208–210], що підтверджують водяні знаки й цього видання.

Перелік філіграней показує, що в складі Євангелія без сигнатур 1600 р. переважає знак Лис в округлому картуші з літерами LS (*Лауц.* 1857–1860, 1863–1864). Такий папір складає 53%, до нього можна додати 1,5% паперу з філігранню Лис в овальному бароковому картуші (*Лауц.* 1903–1906, 1908). На всі інші сюжети філіграней припадає менша половина книги.

Щодо походження паперу з філігранню Лис у колі або округлому картуші, то воно безперечно вільнюське. Вироблявся папір з гербом Лис на одній з місцевих папірень Сапіг або Мамоничів [5, с. 114]. Відтак зрозуміло, що цей папір був базовим для видавців, на його використання вони насамперед і розраховували. Філігрань за основним сюжетом відповідає однойменному гербу Лис (Лапе), що зображує хрест з двома поперечинами, що зверху завершується стрілою. Цей герб пов'язаний з представниками родини Сапіг, що послуговувалися гербом Лис. Насамперед це державний діяч і дипломат, канцлер Великого Князівства Литовського Леон Сапіга (1557–1633). Герб Лис також був наданий представникам родини Мамоничів, і в філігранології затвердилася думка про те, що відповідний папір виготовляли саме папірні, що перебували у власності Мамоничів [5, с. 114]. На філігранях, які переважають в складі Євангелія, вміщено ініціали LS, що розшифровують ім'я вже згаданого канцлера Леона Сапіги. Відтак, папірня мала перебувати під юрисдикцією не Мамоничів, а Л. Сапіги. Е. Лауцявічюс зазначає, що представники родини Сапіг, зокрема найвпливовіший серед них у той час Л. Сапіга, не мали папірень в приватній власності, а його гербом з реквізитами (ініціалами, повним титулом) користувалися папірні Мамоничів [5, с. 153]. Відмітимо, що питання щодо власності на папірні Сапіг або Мамоничів нечітко висвітлюється доступними джерелами. Видається, що Мамоничі мали стосунок до діяльності папірень, а відтак могли отримувати звітти безкоштовний або доволі дешевий папір для власної видавничої діяльності. Однак навряд чи папірні були у приватній власності родини Мамоничів, оскільки після 1606 р. Мамоничі не отримали спадкового права використовувати реквізити Сапіг, а пізніше папір з гербом Лис активно вироблявся в родових маєтках Сапіг – Гольшанах та Рожані [5, с. 115].

Папір з філігранями Лис у колі і Лис в овальному бароковому картуші переважно доволі тонкий, внаслідок чого частими були його прориви, й

іноді друкований текст перебивається зі зворотного боку аркуша. Папір зі знаком Лис в овалному бароковому картуші гірший за папір зі знаком Лис у колі і частіше перебивається зі звороту аркуша (наприклад, Кир.859, аркуш 350). Хоча використовується й папір достатньо цупкий (Кир.860, аркуш 39). Здебільшого вержери є маловидимими, і практично невидимою є сітка понтюзо. Філіграні дуже подібні між собою, однак аркуші паперу доволі відмінної якості.

Папір зі знаком Любич у бароковому картуші (*Лауц.* 2712, 2714) займає друге місце і складає 13% від загальної кількості паперу, використаного при друкуванні Євангелія 1600 р. Зображення філіграні відповідає польському гербу Любич, що має вигляд оберненої кінцями вниз підкови, із вписаним в неї хрестом, і таким само хрестом зверху. Серед аркушів такого паперу трапляється й доволі цупкий і якісний (Кир.860, аркуш 60), і менш якісний (Кир.860, аркуш 68). Філігрань виявлена у декількох схожих варіантах, один з яких дещо більший, інший – дещо менший. Папір з порівняно меншим знаком цупкіший, з більшим – тонкий, подекуди аркуші з таким знаком розірвані, із втратами фрагментів.

Про походження знаку Любич відомостей немає, однак вірогідне його підкарківське виробництво, оскільки подібний папір доволі широко використаний в місцевих виданнях. В. Будка приписує випуск цього паперу млину в Грембеніце біля Прондника неподалік Кракова, коли маєтність перейшла до нащадків Шимона Луковського гербу Любич [10, s. 275, 280].

Філігрань, умовно названа нами Лис / Піворла (*Лауц.* 1279), складає близько 7% від загальної кількості використаного паперу. Має вигляд овалного щита у бароковому обрамленні, розділеного навпіл вертикальною лінією. В одній частині зображено половину орла, в іншій – тварину, що спирається на передні лапи, схожу на лисицю або собаку. Походження знаку невідоме, сюжет не розшифровується в доступних нам публікаціях. Відбитки філіграні в усіх випадках мають нечіткі обриси. Такий папір зустрічається в більшій кількості в 16–18 зошитах (аркуші 111–134), потім у 44 зошиті (аркуші 333–341), причому у зошитах 16–18 іншого паперу немає.

Філігрань Єліта в бароковому картуші (*Лауц.* ≈1542, 1548, 1553), що складає 5% від загальної кількості паперу, трапляється у кількох загалом подібних різновидах. Відповідний герб являє собою зображення трьох перехрещених загострених з двох боків списів. Папір доволі якісний, цупкий, білий, на ньому не пробивається текст зі звороту. Найбільш вірогідним є походження знаку з польської папірні у Вільковіце під Краковом, власниками якої були краківські міщани Вільчковські герба

Єліта [14, с. 10]. На українських землях папір зі схожими філігранями вироблявся в Лівчицькій папірні під Львовом, що перебувала у власності С. Коритки герба Єліта [7, с. 52–53]. Документи фіксують Лівчицьку папірню починаючи з 1590 р. [8, с. 48], однак використання подібного паперу з-під Львова у Вільнюсі викликає серйозні застереження. У Львові була потреба у власному папері, місцеве виробництво якого було недостатнім, і вести на продаж його до Вільнюса не мало ніякої рації. Маркований водяним знаком папір Єліта вироблявся також у Чесанові Белзького воєводства [6, с. 131–133]. Вірогідно, для друку Євангелія 1600 р. використовувався папір зі знаком Єліта підкраківського виробництва, оскільки він переміщується в одних і тих же зошитах з папером Лис у колі та Любич у бароковому картуші, що виготовлявся млинами в Краківському воєводстві.

У такій же кількості 5% представлений і папір з філігранню Вершник або Рицар (*Лауц.* 3495). Зображення має вигляд кінного рицаря в округлому лінійному картуші. Маркований таким чином папір виготовлявся ковенською (каунаською) папірнею [5, с. 139, 72], що почала працювати з 1577 р. Власником папірні був Г. Рейнер. Папір доволі високої якості, цупкий, білого кольору, гірший від паперу зі знаком Башти, однак значно кращий від паперу зі знаком Лис у колі. Зустрічається виключно в зошитах 43 та 44 (аркуші 321–336).

Папір з водяним знаком Три корони (*Лауц.* 1619) складає 4% від загальної кількості, має вигляд лінійного картуша із зображенням трьох корон, дві з яких розміщено зверху та одну – внизу. Такий папір виявлений на початкових аркушах I рахунку, а також на аркушах прикінцевих 48–51 зошитів (аркуші 361–391).

На аркушах першого рахунку він трапляється разом з папером зі знаками Остоя та Топор. Походження водяного знаку Три корони чітко не встановлене. Дослідження свідчать, що папір з такою філігранню виготовлявся папірнею краківського капітулу і, відповідно, маркувався гербом капітулу. Папірня розташовувалася в єпископських володіннях, однак її конкретне місцезнаходження поки не локалізоване. В. Мякішев вважає, що такі водяні знаки мала зафіксована в документах папірня в Жабі Млин в Пронднику Бялому [9, с. 205]. Місце розташування цього знаку в складі примірника свідчить про те, що папір був в одній або кількох останніх партіях паперу, а оскільки він виявлений ще й на початкових аркушах першого рахунку, де вміщено вступні тексти до Євангелія, це свідчить про друкування початкових аркушів на прикінцевому етапі роботи.

Філігрань Топор (*Лауц.* 1684, 1671, 1674, 1676, 1703, 1704, 1706), що складає трохи більше 2% від використаного паперу, відповідає польському гербу з такою ж назвою та належить до найбільш розповсюджених

у Речі Посполитій та Великому князівстві Литовському. Зображує сокиру без картуша або в картуші. Цей папір традиційно зустрічається на папері стародруків у багатьох різних варіантах. Попри невелику кількість подібного паперу в примірниках Євангелія без сигнатур 1600 р., він виявлений в найбільшій кількості різних варіантів – без картуша (*Дианова* 108), без картуша під півмісяцем (*Лауц.* 1684), у картуші із завітками (*Лауц.* 1671, 1676), у картуші під короною (*Лауц.* 1674), у картуші під півмісяцем (*Лауц.* 1703, 1704), у картуші під півмісяцем та орлом (*Лауц.* 1706). Походження філіграней з гербом Топор на рубежі XVI–XVII ст. традиційно пов’язується з підкраківськими папірнями Тенчинських у їхніх маєтностях Тенчинеку та Кшешовіце [14, s. 19–20]. Використаний при друкуванні Євангелія без сигнатур 1600 р. папір має беззаперечне підкраківське походження.

Філігрань Ястжембец / Тупа підкова в округлому картуші (*Лауц.* 2685–2687, 2703–2705) складає 2% від загальної кількості паперу. Форма картуша не в усіх випадках дозволяє встановити верх та низ знаку. Якщо вважати підкову оберненою кінцями вверху, то філігрань відповідатиме польському гербу Ястжембец, кінцями вниз – гербу Тупа підкова. Трапляється у всіх примірниках у зошиті 16 (аркуші 111–119), а також несистематично в інших зошитах. Походження знаку пов’язується з папірнями під Краковом, насамперед у Грембеніце [10, s. 275]. Також папір з філігранню Ястжембец вироблявся в Почесній на Варті на землях Ольштинського староства [11, s. 260].

Папір зі знаком Гоздава (*Лауц.* 1903–1906, 1908), що складає півтора відсотка від загальної кількості, представлений також у кількох варіантах сюжету: в лінійному картуші з рівним верхом (*Лауц.* 1242), у лінійному картуші з хвилястим верхом (*Лауц.* 1239), без картуша (*Лауц.* 1252) та у великому картуші під короною (*Лауц.* 1260). Більше порівняно з іншими трапляється вид знаку Гоздава маленька без картуша. Цей папір найякісніший, білий та цупкий.

Варто зважити на те, що філіграні Топор та Гоздава зустрічаються разом – у зошитах 20 (аркуші 143–150) та 48 (аркуші 360–367). Походження подібного паперу чітко не встановлене. Такий папір вироблявся декількома різними млинами, серед яких папірні роду Бонарів у Бонарці під Краковом та Баліце над Рудавою [5, с. 115–116], а також у Нисі (Сілезія) [5, с. 116]. Є відомості й про те, що в 70-х роках XVI ст. філігранню Гоздава маркувала свою продукцію папірня Каунаса, що знаходилася на території маєтності Яна Ходкевича і була надана у володіння вже згадуваному папірникові Г. Рейнеру [1, с. 11–13]. Однак ці відомості не видаються переконливими, папір, використаний для друкування Євангелія без сигнатур 1600 р., має вірогідне підкраківське походження.

Філігрань Герб Бауцена (*Лауц.* 1338) становить дещо більше 1% від загальної кількості паперу. Знак маленький, нерівні контури свідчать про деформацію філіграні. За своїми характеристиками такий папір доволі цупкий, але сіруватий, із розмитими погано видимими вержерами. Схоже, він зображує міський герб із мурами. Походження знаку встановлюється за написом по колу філіграні «Budissin». Литовський філігранолог Е. Лауцявічюс зазначив, що продукція папірні саксонського міста Бауцена (або Будицина), локального місця проживання лужицьких сербів, активно використовувалася в Литві наприкінці XVI – на початку XVII ст. [5, с. 104].

Папір зі знаком Башти або Вежі, Кріпосні ворота (*Лауц.* 728–730) доволі цупкий, дуже білий. Зображує дві вежі без обрамлення, між якими розташований півмісяць. Його можна вважати найбільш якісним серед використаних у Євангелії 1600 р. без сигнатур видів паперу. Вірогідно, і за ціною він мав би бути дорожчим від інших видів. Папір із зображенням башт вироблявся в Старчинові під Олькушем [10, с. 279], однак містить інше за малюнком зображення. Значне виробництво якісного паперу із зображенням башт пов'язане із німецькими папірнями – у Равенсбурзі та у Любеку [5, с. 93–94]. Оскільки папір зі знаком Башти виявлений тільки в 20–21 зошитах (аркуші 143–158) разом з філігранями Топор та Гоздава, це ймовірніше свідчить про його польське, а не німецьке походження, однак для остаточних висновків недостатньо відомостей.

Папір зі знаком Долива в округлому картуші з літерами IR (*Лауц.* 1312) складає 1% від загальної кількості паперу. Зображення відповідає однойменному польському гербу, що містить три троянди на перев'язі. Подібний папір виявлений виключно у 41–43 зошитах (аркуші 305–328) разом із іншими видами – Єліга, Любич, герб Будицина. Папір не дуже якісний, доволі цупкий, сіруватий. Має польське походження, вироблявся в Мурованій Госліні (зараз місто Познанського повіту Великопольського воєводства) [10, с. 297].

Папір зі знаком Остоя (*Лауц.* 2534, 2537) складає 1% від загальної кількості, використовується в усіх примірниках у початковому зошиті (аркуші 2–9 I рахунку), в окремих примірниках – на аркуші 28 (Кир. 775, Кол. Вітта 18). В інших примірниках на парі аркушів 28/29 – папір зі знаком Лис у колі, відмінностей в наборі немає. У примірнику Кир.775 двоаркуш 28/29 зі знаком Остоя має менші розміри порівняно із сусідніми, зокрема, значно коротший знизу.

Виготовлення паперу, маркованого гербом Остоя, пов'язується переважно із папірнями Кавечинських в Узді та у Несвіжі [5, С. 76]. Однак білоруське походження знаку, використаного в вільнюському Євангелії без сигнатур 1600 р., викликає застереження. Вони підкріплюються

використанням такого паперу разом з папером Три корони та Топор, що мають підкарпатське походження. Щодо характеристик паперу, то він доволі цупкий, цупкіший від видів Лис, Три корони, із рівними, чіткими, добре видимими на просвіт вержерами та понтюзо. Подекуди аркуші гіршої якості, тонші, з часом пожовклі, наприклад, вже згадувані аркуші 28 у примірниках Кир. 775 та Кол. Вітта 18.

Водяний знак Леварт (*Лауц.* 2246–2248) зображує відповідний польський герб із напівміфічною твариною у лінійному картуші. Виробництво паперу пов'язане з родиною Фірлеїв, що володіли папірнями в Любліні та Коцьку [14, s. 12]. Папір зустрічається не у всіх примірниках, несистематично у різних зошитах.

Менш ніж одним відсотком представлено ще одну групу з 5 знаків – Колоски, Сліповрон, Трикутне зображення в колі, Орел одноголовий в картуші під короною (*Лауц.* 218); Коло в хвилястому картуші (*Лауц.* 1419).

Водяний знак Колоски (*Лауц.* 3734) в бароковому картуші трапляється один-два рази на примірник, і не в усіх примірниках, виключно в 43-му зошиті на аркушах 338, 342 та 343. Філігрань зображує сніп із колосків у картуші з бароковим обрамленням. Дослідниками вважається, що такий папір виготовлявся упродовж 1585–1603 рр. папірнею в Мнішеку під Краковом, зображуючи герб настоятеля місцевого цистеріанського монастиря Станіслава Решки гербу Клоси [14, s. 11], якому належала папірня.

Філігрань Сліповрон (*Лауц.* 2730, 2732) в бароковому картуші трапляється 1–2 рази на примірник виключно на аркушах 299–304 в 40 зошиті, а також один раз на аркуші [1] III рахунку. Філігрань за сюжетом відповідає польському гербу Сліповрон, що зображує обернену вниз підкову зверху з хрестом, на якому сидить ворон з кільцем у дзьобі. Папір з таким знаком широко побутував в українських землях на початку XVII ст. Вважається, що таким знаком маркувала свою продукцію папірня в Млодзейовіце під Краковом у власності Млодзейовських гербу Сліповрон [14, s. 18–19].

Інформації щодо походження інших трьох рідкісних знаків – Трикутне зображення в колі з написом «Trissel» (*Лауц.* 2934), Орел одноголовий в картуші (*Лауц.* 218) та Коло в хвилястому картуші (*Лауц.* 1419) нам віднайти не вдалося. Філігрань Трикутне зображення в колі з написом «Trissel» виявлене в двох примірниках Кир. 775 та Кир. 860, в обох випадках на парі аркушів 305/312, Коло в хвилястому картуші – в примірнику Кир. 775 на аркуші 6 I рахунку, філігрань Орел в картуші під короною нечітка, виявлена в примірнику Кир. 4340 на аркуші 349.

Маємо констатувати, що не завжди ми можемо пояснити факт застосування різних видів паперу на одних і тих само аркушах при ідентичності набору аркушів. Наприклад, у примірнику Кир. 859 на аркуші 41

(парний 48) виявлено знак Топор без картуша. В інших примірниках на цих двоаркушах знак Лис в колі з літерами LS, як і на сусідніх аркушах. Відмінностей в наборі між аркушами 41/48 примірника Кир.859 та іншими не виявлено, хіба що в рядку 7 в слові «... и не вид...» немає піднятої над рядком літери «ять», яка є в усіх інших примірниках. Однак навряд чи такі дрібні відмінності можна класифікувати як варіант набору. Таку саму філігрань на цій же парі аркушів бачимо у примірнику НБУ (Мінськ) 094/1к.

Загальна динаміка зміни видів паперу упродовж друкування тиражу виглядає так – спочатку видавці друкували книжку на папері зі знаком Лис у колі – з аркуша 1 П рахунку і до аркуша 60 П рахунку зустрічається тільки папір з водяним знаком Лис, але в усіх вивчених примірниках у четвертому зошиті (аркуші 17–24) з'являються інші філіграні – Лис у бароковому картуші, Любич, Ястжембец. Можливо, початковий запас базового паперу закінчився після друкування трьох зошитів, і було придбано незначну кількість паперу для одного зошита, потім знову отримано папір з філігранню Лис. Після 9 зошита (аркуш 65) партія паперу зі знаком Лис знову закінчилася, і було придбано інший папір – зі знаком Любич, який використовувався включно до 14 зошита (до аркуша 103). Далі його замінив папір зі знаками Лис / Піворла, Лис у колі, Ястжембец в округлому картуші. В 19 зошиті знову використано папір Лис в колі, в 20–21 зошитах – кількох видів – Башти, Гоздава, з 22 до 31 включно – Лис у колі, з 32–34 – Єліта, з 35 зошита – Любич та Єліта, з 37 – Лис у колі; з 40 – Сліповрон, Любич, Доліва, Герб Бауцена, в 43–44 зошитах – Вершник, з 45 – Любич, Колоски, Лис / Піворла, Лис в бароковому картуші, з 47 – Лис у колі, з 48 – Топор, Три корони, Гоздава, з 50 – Лис у колі, з 51 – Три корони.

Залучення до дослідження ще двох фрагментів Євангелія без сигнатур 1600 р. друкарні Мамоничів збірки НБУВ надало можливість виявити нові варіанти філіграней, що не трапилися в повних примірниках. Один з фрагментів із 40 вставних аркушів у складі незвичного примірника Кир.759, в якому змішано аркуші Євангелія з сигнатурами 1600 р. (вони переважають), аркуші Євангелія без сигнатур, Євангелія 1575 р. П. Мстиславця та невстановленого друку. Інший фрагмент (шифр Кир. 756(2) – це усього один аркуш 16, вклеєний у примірник Євангелія 1575 р. друку П. Мстиславця. На аркушах обох фрагментів окрім вже досліджених філіграней вдалося виявити рідкісний водяний знак Лис в округлому орнаментованому картуші з написом «Leo Sapieha MDL Cancelag» (*Лауц.* 1867). Філігрань має вигляд згадуваного герба Сапіг Лис у вигляді тонкої, направленої вверх стріли з двома поперечинами, вміщеної в коло з написом та орнаментом по зовнішньому периметру.

Текст напису дозволяє приписати знак тим же папірням, що й філіграні Лис у колі з літерами LS та Лис у бароковому картуші. Ця філігрань виявлена по одному разу в обох фрагментах – на аркуші 16 примірника Кир.756 і на аркуші 143 примірника Кир.759. Відмінностей в наборі між цими аркушами та аркушами стандартних примірників не виявлено – друк ідентичний. У стандартних примірників на парі аркушів 9/16 міститься знак Лис у колі, аркушах 143/150 – різні знаки (Ястжембец, Гоздава, Вежі). Припускаємо, що папір з філігранню Лис в округлому орнаментованому картуші з написом більш якісний порівняно з іншими зазначеними видами паперу цих же зошитів. Ми вже відмічали, що цей знак фіксується Е. Лауцявічюсом у примірниках Бібліотеки Вільнюського університету.

Наше дослідження примірників цієї збірки із шифрами зберігання РК 51 та РК 60 показало, що вони за філігранями подібні між собою, однак абсолютно не відповідають тим водяним знакам, що демонструють шість повних примірників НБУВ. Насамперед у примірниках з Бібліотеки Вільнюського університету РК 51 та РК 60 більше 50% складає папір саме з філігранню Лис в округлому орнаментованому картуші з написом, якого немає в жодному із шести примірників збірки НБУВ. Також в литовських примірниках трапляється кількісно менше різновидів філіграней, хоча в цілому вони відповідають виявленим в стандартних примірниках НБУВ.

Для наочності наведемо опис водяних знаків примірників Бібліотеки Вільнюського університету – РК 51: Лис в округлому орнаментованому картуші із написом «Leo Sapieha MDL Cancelar» – 57%; Лис у колі з літерами LS – 4%; Єліта в бароковому картуші – 22%; Три корони в лінійному картуші – 5%; Топор у картуші під короною – 2%; Башти з півмісяцем без картуша – 1,5%; Сліповрон у бароковому картуші – 0,5%; Ястжембец / Тупа підкова в округлому картуші – 1%; Гоздава маленька без картуша – 0,5%; Риба в колі: – 0,5%; Голова блазня – 0,5%; не встановлено знаків – 5,5%. Філігранологічний розпис примірника РК 60 має такий вигляд: Лис в округлому орнаментованому картуші з написом «Leo Sapieha MDL Cancelar» – 55%; Лис у колі з літерами LS – 4%; Єліта в бароковому картуші – 20%; Топор у картуші під короною – 3%; Три корони в лінійному картуші – 2,5%; Гоздава маленька без картуша – 1,5%; Башти із півмісяцем без картуша – 1%; не встановлено знаків – 13%. Відмітимо, що знаки Риба в колі та Голова блазня, що фіксуються лише у примірнику РК 51, вірогідніше, вказують на вставні аркуші з іншого видання, – схоже, з вільнюського Євангелія 1575 р. друку П. Мстиславця, що подібне до видання 1600 р. без сигнатур і містить папір із філігранями таких сюжетів [3, с. 310].

Загалом же можемо гіпотетично твердити, що для примірників РК 51 та РК 60 Бібліотеки Вільнюського університету використаний більш

якісний папір, однак це припущення потребує подальшої перевірки. Варто мати на увазі й те, що основну відмінність між примірниками становить папір з різними видами філіграні Лис, пов'язаної з папірнями Сапіг або Мамоничів. Можливо, ми маємо справу із паритетною закупівлею паперу співвласниками, з подальшим окремим розповсюдженням різних частин тиражу Євангелія 1600 р.

Відтак філігрань різних сюжетів Лис можна поки що гіпотетично вважати таким знаком, який розрізняє два варіанти паперу вільнюського Євангелія без сигнатур 1600 р. Вдалося виявити й примірники, в складі яких представлено обидва види філіграні Лис. Наприклад, в одному з примірників Національної бібліотеки Білорусі (шифр зберігання 094/4072) виявлено такі філіграні: Лис у колі з літерами LS – 40%; Лис в округлому орнаментальному картуші з написом «Leo Sapieha MDL Cancelar» – 10%; Любич у бароковому картуші – 12%; Єліта в бароковому картуші – 11%; Лис / Піворла в бароковому картуші – 4%; Три корони в лінійному картуші – 3%; Гоздава маленька без картуша – 2%; Башти з півмісяцем без картуша – 2%; Топор вузький в картуші без корони – 1,5%; Топор вузький в картуші під короною – 0,5%; Ястжембец / Тупа підкова в округлому картуші – 1,5%; Герб Будицина в колі – 1%; Доліва в округлому картуші – 1%; Остоя в картуші під короною – 1%; Сліповрон у бароковому картуші – 1%; Леварт у бароковому картуші – 0,5%; не встановлено знаків – 8%. Бачимо, що усі інші знаки, окрім філіграні Лис, типові для обох варіантів паперу Євангелія 1600 р. без сигнатур.

Цікаво, що в складі цього ж примірника є два зошити – 26 та 27 (аркуші 188–203), що належать до видання Євангелія П. Мстиславця 1575 р. Ці вісім двоаркушів не мають жодного сюжетного водяного знаку, відтак представляють варіант цього видання, надрукований на папері без філіграней [2, с. 52–53; 3, с. 317–319]. Виявлена вставка підтверджує й те, що примірник є збірним з кількох різнорідних фрагментів. В іншому примірнику Національної бібліотеки Білорусі (шифр зберігання 094/4071) окрім 48% паперу з філігранню Лис у колі з літерами LS міститься 2% паперу зі знаком Лис в округлому орнаментальному картуші з написом «Leo Sapieha MDL Cancelar».

Відтак проведений аналіз паперу 13 примірників та фрагментів Євангелія без сигнатур 1600 р. друкарні Мамоничів показав, що для тиражу було використано більше двох десятків видів паперу. Така велика кількість філіграней паперу засвідчує і значний тираж видання, на який розраховували видавці, а також плани щодо його збільшення, що постали одночасно з початком його друкування.

Було встановлено, що для видання використовувався папір переважно вільнюського виробництва з філігранню Лис. Також було використано багато паперу, виробленого млинами Краківського воєводства, що було традиційним постачальником паперу для Литви. Фіксується папір й іншого походження. Широкий спектр ринків закупівлі паперу свідчить про все ще не ліквідований на рубежі XVI–XVII ст. дефіцит паперу у Вільнюсі, зокрема, для друкування великотиражних видань. Широкий діапазон представлення різних видів знаків, у тому числі й рідкісних, свідчить, що папір не замовлявся спеціально з певних млинів або через посередників, а викупувався той, що був у продажу. Внаслідок цього в примірник потрапляли дуже різні за якістю аркуші паперу.

Можемо також припустити, що комплектувалися примірники з паперу різної якості. Динаміка зміни знаків свідчить, що папір, особливо привозний, немісцевий, закупувався невеликими партіями на один-два зошити. Філіграні вказують на те, що початкові вставні тексти Євангелія традиційно друкувалися на прикінцевому етапі роботи, що було типовим для видань того періоду. Безперечно, дослідження водяних знаків вільнюського Євангелія 1600 р. без сигнатур друкарні Мамоничів не дало відповіді на всі поставлені питання, і це свідчить, що вивчення паперу потребують як інші примірники цього видання, так й інші стародруковані пам'ятки зазначеного періоду.

Список використаних джерел

1. Амосов А. А. К вопросу о времени происхождения Лицевого свода Ивана Грозного / А. А. Амосов // Материалы и сообщения по фондам Отдела рукописной и редкой книги Библиотеки АН СССР. – Л.: Наука, ЛО, 1978. – С. 6–36.
2. Бондар Н. П. Видання Івана Федорова та Петра Мстиславця з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: дослідження, попри- мірниковий опис / Н. П. Бондар. – К., 2012. – 312 с.: іл.
3. Бондар Н. П. Водяні знаки віленського Євангелія 1575 р. як джерело історико-книгознавчих досліджень / Н. П. Бондар // Наукові праці НБУВ. – Вип. 19. – К., 2007. – С. 307–324.
4. Дианова Т. В. Филиграния XVII в. по старопечатным книгам Украины и Литвы : Каталог / Гос. ист. музей; сост. Т. В. Дианова. – М., 1993. – 192 с., 1044 ил.
5. Лауцявичюс Э. Бумага в Литве в XV–XVIII в. / Э. Лауцявичюс. – Вильнюс: Мокслас, 1979. – 188 с.
6. Мацюк О. Я. Бумага заблудовских изданий / О. Я. Мацюк // Иван Федоров и восточнославянское книгопечатание. – Минск: Наука и техника, 1984. – С. 130–136.
7. Мацюк О. Я. Історія українського паперу / О. Мацюк. – К.: Ін-т укр. археограф., 1994. – 186 с. : табл.

8. Мацюк О. Я. Папір та філіграні на українських землях : XVI – початок XX століття / О. Я. Мацюк. – К.: Наук. думка, 1974. – 296 с. : іл.
9. Мякишев В. П. Бумажные секреты Мамоничей / В. П. Мякишев // Федоровские чтения. 2005. – М.: Наука, 2005. – С. 199–215.
10. Budka W. Antologia prac historyka papiernictwa Włodzimierza Budki. – [Dusznicy-Zdroj], 2009. – 352 s.
11. Dąbrowski J. Rękodzieło papiernicze / J. Dąbrowski., J. Siniarska-Czaplicka. – Warszawa: Wyd. Czasopism i Książek Technicznych Sigma NOT, 1991. – 450 s.
12. Laucevicius E. Popierus Lietuvoje XV–XVIII a. : atlasas = Лауцявичюс Э. Бумага в Литве в XV–XVIII в. : атлас / E. Laucevicius. – Vilnius : Mitnis, 1967. – 577 с. : ил.
13. Laucevicius E. Popierus Lietuvoje XV–XVIII a. = Лауцявичюс Э. Бумага в Литве в XV–XVIII в.: [текст] / E. Laucevicius. – Vilnius: Mitnis, 1967. – 287 с.
14. Siniarska-Czaplicka J. Filigrany papierni położonych na obszarze Rzeczypospolitej polskiej od początku XV do połowy XVIII wieku / J. Siniarska-Czaplicka. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1969. – 41 s., 228 tabl.

N. Bondar

On the history of paper of Vilnius Gospel (without signatures) of 1600 from Mamonichs Publishing House

In the article watermarks of Gospel of 1600 without signatures from Vilnius Publishing House of Mamonichs are explored. As an example six copies from V. Vernadsky National Library of Ukraine holdings were chosen. The research enables us to determine the quantity of watermarks kinds and their percentage in circulation, to explore the dynamic of watermarks replacement and to define their origin. We have defined that more than half of paper used in the edition is produced in Lithuania but there also is a large amount of foreign paper, mostly of Cracow origin.

The study also covers watermarks from two fragments of this edition, as well as those from copies held in the Library of Vilnius University and the National Library of Belarus. The kinds of filigrees at these copies differ from the filigrees at Kyiv copies. It was suggested that paper of different quality was purchased and more and less qualitative copies were batched for trading.

Key words: Cyrillic old printed books, Gospel, watermarks, filigrees, paper, historical and bibliological research, Mamonichs Publishing House.

Н. П. Бондарь

К истории бумаги вильнюсского Евангелия (без сигнатур) 1600 г. типографии Мамоничей

В статье на примере 6 экземпляров собрания Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского рассмотрены водяные знаки Евангелия без сигнатур 1600 р. вильнюсской типографии Мамоничей. Исследование позволило определить количество видов водяных знаков и их процентное соотношение, проследить за динамикой их смены и установить их происхождение. Было

установлено, что в издании более чем наполовину использовалась бумага литовского производства, однако фиксируется и большое количество привозной бумаги преимущественно краковского происхождения.

К исследованию привлечены водяные знаки двух фрагментов этого издания, а также экземпляров Библиотеки Вильнюсского университета и Национальной библиотеки Беларуси, которые продемонстрировали филигранные знаки, отличные от киевских. Было высказано предположение о закупке бумаги разного качества и комплектации для продажи экземпляров, напечатанных на более и менее качественной бумаге.

Ключевые слова: кириллические старопечатные издания, Евангелие, водяные знаки, филигранные знаки, бумага, историко-книгovedческое исследование, типография Мамониной.